

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ПІСЛЯ НАБУТТЯ НИМИ ПОВНОЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ТА БАТЬКАМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

І.С. Тімуш

доктор юридичних наук,

професор, заступник директора ННІ права та психології

І.А. Коваленко

здобувач кафедри цивільного права і процесу НАВС

Постановка проблеми. Для того, щоб правоздатний громадянин міг своїми власними діями використати, реалізувати свої права та обов'язки, він повинен розуміти значення своїх дій. Розуміти значення своїх дій фізичні особи можуть лише з досягненням певного віку і за відсутності хвороб, які позбавляють їх можливості діяти розсудливо. Внаслідок цього закон встановлює ще одну властивість громадянина, яка у праві отримала назву цивільної дієздатності. Мати дієздатність означає мати здатність особисто здійснювати різні юридичні дії: укладати договори, видавати довіреності тощо, а також відповідати за заподіяну майнову шкоду (пошкодження або знищення чужого майна, ушкодження здоров'я), за невиконання договірних та інших обов'язків.

За юридичною природою цивільна дієздатність, як і цивільна правоздатність фізичної особи, є специфічним суб'єктивним цивільним правом. З огляду на зміст цивільної дієздатності законодавець справедливо вказує, що її має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Тобто фізична особа повинна бути здатною адекватно відображати у своїй свідомості значення своїх дій та передбачати їхні наслідки. Вольовий аспект дієздатності виявляється в тому, що фізична особа при здійсненні своєї цивільної дієздатності може керувати своїми діями, тобто за допомогою своєї волі робити свої дії відповідними до своїх обов'язків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання особливостей цивільно-правової відповідальності неповнолітніх були предметом численних наукових досліджень таких учених як: А.М. Белякова, І.А. Бірюков, В.В. Глянцев, С.Є. Донцов, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, Н.М. Єршова, Н.С. Кузнецова, І.С. Канзафарова, М.В. Логвінова, Г.К. Матвеев, Н.С. Малеїн, М.Я. Мариніна, Р.А. Майданик, В.П. Мироненко, О.Й. Пергамент, С.Д. Русу, С.Я. Ременяк, Є.А. Флейшиц, Я.М. Шевченко, Ж.Л. Чорна, К.Б. Ярошенко та ін.

Мета статті полягає у дослідженні змісту цивільно-правової відповідальності неповнолітніх після надання їм повної цивільної дієздатності, а також у з'ясуванні специфіки відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав, за шкоду, завдану їхніми дітьми.

Основні результати дослідження. Цивільним кодексом України визначено, що дієздатність – це здатність громадянина своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки і викону-

вати їх. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку (статті 30, 34 ЦК України) [1]. На відміну від правоздатності, дієздатність пов'язана зі здійсненням громадянином вольових дій, що припускає досягнення певного рівня психічної зрілості. У зв'язку з цим закон, як критерій досягнення громадянином можливості власними діями набувати для себе права і нести обов'язок, передбачає вік. Повна дієздатність визнається за повнолітніми громадянами, тобто громадянами, які досягли вісімнадцятирічного віку. Разом з тим, закон допускає два винятки з цього правила: повна дієздатність може виникнути у громадянина і до досягнення вісімнадцятирічного віку у випадках: по-перше, вступу в шлюб особою, що не досягла 18 років, якщо йому у встановленому законом порядку був знижений шлюбний вік, по-друге, емансипації. Інакше кажучи, чинний Цивільний кодекс України містить положення, за яким при настанні певних обставин, фізичній особі, яка не досягла 18 років може бути надана повна цивільна дієздатність (ст.35 ЦК України).

Стаття 22 Сімейного кодексу України встановлений шлюбний вік у вісімнадцять років для чоловіків і жінок. У разі реєстрації шлюбу фізичною особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним на підставах, не пов'язаних із протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається, а в разі визнання шлюбу недійсним на підставах, пов'язаних з її протиправною поведінкою, неповнолітня особа, яка набула дієздатність у повному обсязі, може бути їй позбавлена і повернута до того статусу, в якому вона перебувала до реєстрації шлюбу [2].

Емансипація відбувається при наданні повної цивільної дієздатності фізичній особі у таких випадках: якщо особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, або якщо неповнолітня особа, записана матір'ю чи батьком дитини; якщо особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. Однак цьому обов'язково передує письмова згода на це батьків (усиновлювачів), піклувальника чи органу опіки та піклування. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається (ст.35 ЦК).

Таким чином, під емансипацією у цивільному праві слід розуміти оголошення неповнолітнього, який досяг 16 років, якщо він працює за трудовим договором або за згодою батьків займається підприємницькою діяльністю, чи записаний матір'ю чи батьком дитини, повністю дієздатним [3, с. 84]. Зазначені дії служать достатнім доказом того, що неповнолітній в змозі самостійно приймати рішення з майнових та інших цивільно-правових питань, тобто досяг рівня зрілості, який звичайно настає після досягнення повноліття. Емансипація здійснюється за рішенням органу опіки та піклування за наявності згоди обох батьків, або суду, якщо батьки або один із них на те не згодні. Мета емансипації

полягає в наданні неповнолітньому повноцінного цивільно-правового статусу. Крім того, вважаємо слід наголосити на тому, що повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки.

Існування цивільно-правової норми про надання фізичним особам повної цивільної дієздатності має досить суттєвий вплив на зміст відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми особами іншим фізичним та юридичним особам. Так, якщо шкоду завдано неповнолітньою особою, то за певних умов відповідальність згідно ЦК може бути покладена на її батьків (усиновлювачів), але якщо неповнолітня особа записана як батько (чи мати) дитини в актових записах про народження дитини, то відповідно вона нестиме самостійну відповідальність, оскільки в силу тієї ж ст.35 ЦК України рішенням органу опіки та піклування буде наділена повною цивільною дієздатністю. Або ж якщо неповнолітньому заподіювачу шкоди 16 років, то до відповідальності можуть бути притягнені його батьки (усиновлювачі, піклувальники), але якщо такий неповнолітній зареєстрований у встановленому законом порядку як суб'єкт підприємницької діяльності, то він так само буде нести самостійну цивільно-правову відповідальність, оскільки є повністю дієздатним учасником цивільних відносин. Таким чином, відповідно до ст.1180 ЦК України, шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах.

Проте загальне правило про самостійну відповідальність неповнолітнього після набуття ним повної цивільної дієздатності, містить виняток – зокрема, у разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником (ч.2 ст.1180 ЦК України). Цією ж нормою передбачено, що покладення обов'язку на батьків (усиновлювачів), піклувальника за шкоду, завдану неповнолітнім має місце лише за умови надання батьками згоди на набуття їхніми неповнолітніми дітьми повної цивільної дієздатності. Тобто, якщо неповнолітнім набуто повної цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, а на підставі рішення суду, то останні звільняються від обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Щодо припинення обов'язку батьків (усиновлювачів) чи піклувальників по відшкодуванню шкоди, то він припиняється у момент досягнення неповнолітнім, якого наділено повною цивільною дієздатністю, 18-річного віку.

За сімейним законодавством України, батьківські права та обов'язки виникають за наявності т.з. фактичного складу, який включає два елементи: народження дитини та реєстрація народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану (ст.121 СК України). В результаті настання цих юридичних фактів право батьків стає суб'єктивним батьківським правом. Одним із найважливіших прав батьків, є право на виховання, яке включає досить широке коло повноважень батьків (ст.150 Сімейного кодексу України). Проте, батьки не тільки вправі, але й зобов'язані виховувати своїх дітей. Тобто, надаючи батькам право на виховання, держава в той же час покладає на них

обов'язки здійснювати таке виховання належним чином, а саме в інтересах дітей. Якщо ж батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків, це може слугувати підставою покладення на них відповідальності, встановленої законом, а саме застосувати таку санкцію як позбавлення батьківських прав (ст.164 СК України). Отже, в силу закону (ст.164 Сімейного кодексу), батьки можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстко поводяться з дитиною; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; є хронічними алкоголіками або наркоманами; засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини. Позбавлення батьківських прав – це така міра державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі родинності з дитиною, а також деяке обмеження їхньої дієздатності, спрямованої на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень. Застосовуючи такі міри, держава втручається в дуже особистісну сферу, і серйозно змінює становище дитини.

Позбавлення батьківських прав тягне за собою надзвичайні наслідки – повністю скасовуються права громадянина як батька. Так, особи, позбавлені батьківських прав втрачають право на особисте виховання дитини, право на визначення місця проживання дитини та ін. Однак, стверджують науковці, і цілком погоджуємося з такими висновками, проблема правових наслідків позбавлення батьківських прав як раз і полягає в тому, що більшість батьків, які не виконують чи неналежним чином виконують свої обов'язки, цю міру розглядають як звільнення [4, с. 107]. Практичне підтвердження даної тези знаходить своє відображення у чинному законодавстві. Зокрема, відповідно до ст.166 СК України батьки, позбавлені батьківських прав повинні надавати дитині матеріального утримання і, відповідно до ст. 1183 ЦК України вони зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми. Таким чином, обов'язок батьків позбавлених батьківських прав відшкодувати шкоду є ще однією санкцією відповідальності, що передбачена вже цивільним законодавством.

Слід сказати, що положення про відшкодування шкоди особами, позбавленими батьківських прав, є новелою цивільного законодавства. І довгий час, багато відомих на сьогоднішній день спеціалістів відкидали ідею притягнення батьків до відповідальності за шкоду, завдану дітьми, по відношенню до яких вони позбавлені батьківських прав. На наш погляд, введення такої норми до цивільного законодавства є цілком обґрунтованим. Поява такої норми свідчить саме про наміри впливати на певну категорію батьків за допомогою цивільного законодавства. Оскільки завдання шкоди є наслідком неправильного виховання в сім'ї (або його відсутності взагалі), то цілком виправданою є та обставина, що у разі заподіяння дітьми, батьки яких позбавлені батьківських прав шкоди, саме батьки зобов'язані понести відповідне покарання. Щоб

покарати батьків за їх неправомірну поведінку, але однак і не порушити їхніх законних прав, законодавцем встановлено спеціальне правило - відповідальність за шкоду, завдану дитиною, покладається на батьків протягом трьох років після позбавлення батьківських прав від дня набрання законної сили рішення суду про позбавлення батьківських прав. Таке становище речей, підкреслюють науковці, закономірне і базується на самій природі виховання, як тривалого поступового процесу. Адже до моменту позбавлення їх батьківських прав, у них була реальна, гарантована дією закону, можливість спілкуватися з неповнолітнім, а значить і впливати на його поведінку. Але, визначаючи правильність самої можливості притягнення до відповідальності осіб, позбавлених батьківських прав, підкреслює Ж.Л. Чорна, не слід обмежувати дію такої можливості введенням конкретних часових обмежень. Основним критерієм застосування цієї норми повинна бути наявність причинного зв'язку між неналежним виконанням особою її батьківських обов'язків в той момент, коли вона не була позбавлена батьківських прав і поведінкою неповнолітнього, результатом якого стало завдання шкоди [5, с. 101-102].

Висновки. Зміст відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав за шкоду, завдану їхньою неповнолітньою дитиною, аналогічний змісту відповідальності батьків, які не втратили свого батьківського статусу. Для притягнення батьків, позбавлених батьківських прав, значення немає чи дитина малолітня чи неповнолітня, перебуває під опікою чи піклуванням, передана в іншу сім'ю на виховання чи ні. Закономірно може виникнути питання: чому притягуються до відповідальності особи, які втратили щодо дитини всі свої права, а не фактичні вихователі? Закон однозначно дає відповідь – особи, позбавлені батьківських прав не нестимуть відповідальності, якщо доведуть, що нанесена шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків (ст.1183 ЦК України). Отже, вирішуючи питання про притягнення батьків, позбавлених батьківських прав до відповідальності за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми, суд повинен встановити наявність вини батьків та причинний зв'язок між завданою шкодою та протиправною поведінкою. Якщо всі ці обставини буде встановлено та підтверджено у судовому засіданні, виноситься рішення про притягнення таких осіб до відповідальності. І нарешті, батьки притягуються до відповідальності за власну вину, тому при виконанні ними обов'язку по відшкодуванню шкоди, вони не набувають права регресної вимоги до своєї дитини як до безпосереднього заподіювача шкоди.

Отже, в силу ст. 1183 ЦК України, батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України. – К. : ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 204 с.
2. Сімейний кодекс України. – К. : Велес, 2014. – 64 с.

3. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. проф. І.А. Бірюкова і Ю.О. Заїки. – К. : Алерта, 2014. – 510 с.

4. Лапчевська О.Ф. Правові наслідки позбавлення батьків батьківських прав / О.Ф. Лапчевська // Судова апеляція. – 2013. – № 1. – С. 103–109.

5. Чорна Ж.Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми / Ж.Л. Чорна // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – Вип. 314. – 2003. – С. 98-103.

Тимуш І.С., Коваленко І.А. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після набуття ними повної цивільної дієздатності та батьків, позбавлених батьківських прав

У статті здійснено науково-теоретичний аналіз змісту цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми особами після набуття ними повної цивільної дієздатності та батьками, позбавленими батьківських прав щодо дітей, які завдали шкоди третім особам. Сформульовані висновки, які можуть бути враховані як у судовій практиці, так і в правотворчій діяльності.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, повна цивільна дієздатність, відповідальність неповнолітніх з повною цивільною дієздатністю, позбавлення батьківських прав, цивільна відповідальність батьків, позбавлених батьківських прав.

Тимуш И.С., Коваленко И.А. Гражданско-правовая ответственность несовершеннолетних после приобретения ими полной гражданской дееспособности и родителей, лишенных родительских прав

В статье осуществлен научно-теоретический анализ содержания гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный несовершеннолетними после приобретения ими полной гражданской дееспособности и родителями, лишенными родительских прав в отношении детей, нанесших вред третьим лицам. Сформулированы выводы, которые могут быть учтены как в судебной практике, так и в правотворческой деятельности.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, полная гражданская дееспособность, ответственность несовершеннолетних с полной гражданской ответственностью, лишение родительских прав, гражданская ответственность родителей, лишенных родительских прав.

Timush I.S., Kovalenko I.A. Civil liability of minors after the acquisition of their full civil capacity and parents deprived of parental rights

The article presents the scientific and theoretical analysis of the content of civil liability for damage caused by minors after acquiring them full civil capacity and parents deprived of their parental rights in relation to children, causing harm to third parties. Formulated the conclusions that can be taken into account in judicial practice and in law-making.

Keywords: civil liability, the full civil capacity, liability of minors with full civil liability, termination of parental rights, the civil liability of parents deprived of parental rights.

Стаття надійшла до редакції 24.06.2014.